

Het persoonlijke wordt geschiedenis

Melati-lezing Frank Vermeulen, 14 augustus 2024

Veel dank voor de eervolle uitnodiging om aan de vooravond van de 15 augustusherdenking een paar gedachten met u te delen. Die jaarlijkse officiële herdenking van de capitulatie van Japan in 1945 bestaat sinds 1988, ik was toen al bijna dertig, en eerlijk gezegd duurde het een tijdje voordat ik het belang van deze herdenking ging zien. Helemaal onopgemerkt ging die datum toch ook weer niet aan mij voorbij; de 15e augustus markeert het eind van de oorlog in de Pacific, en dus het echte einde van de Tweede Wereldoorlog – maar ook het begin van de Indonesische Revolusi. Ik behoor tot de “tweede generatie” van mensen met Indonesië in hun familiegeschiedenis. Mijn moeder, geboren in Batavia ofwel Jakarta, kwam uit een familie die in 1933 was teruggekeerd uit toenmalig Nederlands-Indië. Zo bleef de familie de tragedie bespaard die zich een kleine tien jaar later in de voormalige kolonie voltrok, nadat Japan de archipel had bezet. Daarbij komt dat mijn vader als oorlogsvrijwilliger na WOII in Indonesië terecht kwam. Zijn verhalen over dat land en een grootmoeder die nog geheel in Indische sferen verkeerde, maakten dat Indonesië nooit ver weg was. Zelf ben ik geboren in Australië, waar mijn ouders na de oorlog naartoe waren geëmigreerd, bij gevolg zijn Indonesië en de Pacific altijd onderdeel van mijn eigen levensverhaal geweest. En dat laatste geldt in meer of mindere mate waarschijnlijk voor naar schatting twee miljoen andere Nederlanders die een connectie hebben met dat koloniale verleden. Dit verhaal is dus eigenlijk niets bijzonders, behalve dat we dit collectief tachtig jaar lang hebben verdrongen. Pas de laatste tien jaar lijkt er nu sprake een voorzichtige kentering.

Dit werd ik mij eigenlijk na het overlijden van mijn moeder, zes jaar geleden, pas echt scherp bewust; dat we het binnenkort niet meer kunnen vragen aan de generatie die het heeft meegemaakt, hoe het was, de kolonie en het einde daarvan. Daarom begon ik in 2020 maandelijkse interviews voor NRC met generatiegenoten van mijn ouders. Met als resultaat vorig jaar het boek *Over Indië, Herinneringen aan Indonesië in de koloniale tijd*, waarvan in juli overigens een derde druk verscheen. Een journalistiek project dat uiteindelijk een persoonlijke zoektocht bleek.

Nu ja, dit alles maakt dus dat het voor mij een hele, hele grote eer dat ik hier nu voor dit gezelschap de Melati-lezing mag uitspreken. Wat ik ga vertellen valt in twee delen uiteen: eerst sta ik stil bij de betekenis van 15 augustus, waarvan de herdenking na 36 jaar een relatief jonge traditie is en nog volop in ontwikkeling. Ik wil u voorstellen aan een paar van de mensen die ik gesproken heb, die er 15 augustus 1945 bij waren, daar in Indonesië. Het tweede deel van mijn verhaal gaat over hoe de functie van het herdenken van 15 augustus 1945 in bijna tachtig jaar is veranderd – en verder kan veranderen.

En dus ga ik het hebben ook, heel kort, hebben over onderzoek, oorlogsmisdrijven, bevelweigering en dienstweigering en het debat hierover. U zou mijn betoog als een pedis tussengerechtje kunnen zien. Zoals gezegd: morgen kijken we met de focus van de 15e augustus 1945 terug naar de rampzalige jaren veertig. De Tweede Wereldoorlog had ook voor miljoenen mensen in het Nederlands Koninkrijk grote gevolgen, of zij zich nu in Nederland bevonden of overzee. Ik heb de indruk dat pas sinds relatief korte tijd aandacht is gekomen voor al die zestig miljoen onderdanen van de Nederlandse Koning in de kolonie Nederlands-Indië die niet behoorden tot de juridische kaste van de zogeheten 'Europeanen'; zoals bekend, was in de kolonie een apartheidswetgeving van kracht die de inwoners op basis van kleur onderverdeelde in Europeanen, Vreemde Oosterlingen (dat wil zeggen mensen van Chinese komaf) en inheemsen. Vooral op Java hebben door de Japanse bezetting dwangarbeid, hongersnood en ziekten enorme aantallen dodelijke slachtoffers gemaakt. Het is goed dat ook dit in beeld is gekomen bij de 15 augustus herdenking.

Niet zo lang geleden was het blikveld in Nederland meestal gericht op wat ik kort gezegd de koloniale bovenklasse noem. Maar die bovenlaag leefde natuurlijk niet in een vacuüm. Het ging volgens het CBS om naar schatting 300.000 zogeheten 'Europeanen'. De Japanse autoriteiten namen die groep in de mangel: als ze volgens de Japanse rassenwetten te wit waren, werden ze in kampen onder erbarmelijke omstandigheden geïnterneerd. Naar schatting zestienduizend mensen, vaak kwetsbare ouderen en kleine kinderen, kwamen daarbij om het leven. Mannelijke krijgsgevangenen werden gedwongen tot dwangarbeid aan spoorwegen op Sumatra, in Thailand en Myanmar, of aan andere projecten in Indonesië, of in Japan zelf. Twintig procent van hen, ofwel 7.552 mannen, kwamen daarbij om het leven. Ries Maresch, die ik sprak voor mijn interviewreeks, overleefde tot zijn eigen niet geringe verbazing alles. Hij repareerde landingstrips op de Molukken, maar ook in Vietnam. Citaat: "In Vietnam werden we op open treinwagons tussen het materieel vervoerd om weer ergens een vliegveld te repareren: werden we beschoten door Amerikaanse vliegtuigen. Medegevangenen werden geraakt, ik bleef ongedeerd. Ik heb zo veel geluk gehad. Dat is in mijn hele leven het belangrijkste geweest: dat ik vaak door het oog van de naald ben gekropen." Maresch overleed in 2021, bijna een eeuw oud.

Te weinig aandacht kregen ook heel lang de zogeheten 'buitenkampers', Indische Nederlanders die niet werden geïnterneerd, maar die zich onder buitengewoon benarde omstandigheden moesten handhaven. Zo iemand is Loek Middel, zoon van een Groningse vader en een Sundanese moeder. Hij belandde uiteindelijk toch in de beruchte Glodok-gevangenis in Jakarta omdat hij net als veel lotgenoten weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen die de Japanse bezetters op een zeker moment verplicht stelden. Terwijl hij de Japanse gevangenschap ternauwernood heeft overleefd, sprak hij met opmerkelijk veel begrip over de Japanners. Na de oorlog, toen hij als

nationale herdenking
15 augustus 1945

paratrooper een groep Japanse krijgsgevangenen begeleidde die per schip terugkeerden hun land, zag hij wat de atoombommen op Nagasaki en Hiroshima hadden aangericht. Opmerkelijk vind ik zijn milde oordeel over de Japanners. Hij zei in een van de gesprekken die ik met hem had: "We zijn aan die steden voorbijgevaren, afschuwelijk om te zien. Ik ben wel anders over ze gaan denken. Ja, natuurlijk hebben die Japanse militairen zich misdragen, maar uiteindelijk waren ze in hun eigen land ook maar gewone mensen." Loek Middel is inmiddels 99 jaar. Vorig jaar maakte hij nog een parachutesprong bij Breda.

De Japanse bezetting vanaf maart 1942 kan achteraf gezien worden als het de facto-einde van de kolonie Nederlands-Indië. Zo zag Pramono Sutikno het in ieder geval, de zoon van een Javaanse rechter, die na 1950 naar Nederland verhuisde. Hij maakte als veertienjarige jongen de intocht van de Japanners mee in Semarang, aan de Javaanse noordkust. Ik citeer: "Tot onze verbazing viel Java binnen een week. En ik zag de Japanse troepen binnkomen. In Semarang. Op gammele fietsjes, vuil gekleed met van die lange ouderwetse geweren. Ze fietsten over dezelfde straat waar een week ervoor een prachtige parade was gegaan van blinkende KNIL-troepen. Alle schooljongens waren het eens: die zouden de Japanners verslaan. Maar het was andersom."

Het proces van dekolonisatie dat na de oorlog op gang kwam bleek oneindig gecompliceerd voor twee landen die op menselijk niveau met miljoenen draden aan elkaar vastzaten. Staatkundig betekenden de atoombommen op Japan en de capitulatie van dat land het eind van de oorlog in de Pacific. En daarmee van de Tweede Wereldoorlog. Dat is de aanleiding van de herdenking op 15 augustus: het eind van die oorlog die in Nederland maar ook overzee zulke diepe wonden had geslagen. Maar bij het herdenken van zo'n historische datum is het goed je te realiseren dat het constructie achteraf is, die in de tijd zelf helemaal niet als 'historisch' werd ervaren.

Ik laat even nog wat meer van die tijdgenoten aan het woord. Jos Wessels, die in de oorlog samen met zijn vader dwangarbeid verrichte aan de Birma-spoorweg, en daarna vocht in de koloniale oorlog tegen de Republiek Indonesië, herinnerde zich 15 augustus 1945 zeer goed. CITAAT

"Toen de Amerikanen atoombommen hadden gegooid op Hiroshima en Nagasaki was de beproeving voorbij. We hadden een toneelvoorstelling, we zaten te wachten en toen kwam een sergeant-majoor op het toneel. Hij zei: 'Wacht even.' En wij reageerden een beetje geïrriteerd in de trant van 'wat is er nou aan de hand'. En toen riep hij: 'The war is over!' We geloofden het niet: 'Val nou toch gauw kapot met je 'the war is over'.' Dus hij herhaalde het nog maar een keer: 'The war is over!!' Hij vertelde dat atoombommen waren gegooid en dat Japan zich had

overgegeven. Eindelijk drong het tot ons door. Ik pakte het krukje waar ik op zat op en liep naar mijn vader. En ik zei: 'Pa, de oorlog is voorbij. De oorlog. Is. Voorbij!'" EINDE CITAAT

En Loek Middel, die ik zo net ook citeerde, zei CITAAT: "Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en waren we eigenlijk vrij. Maar toen op 17 augustus de Indonesische staat was geproclameerd door Soekarno, begon de Bersiap-tijd. Het was niet meer veilig voor niet-Indonesiërs. Er werd geplunderd en vreselijk vermoord. De Jappen kregen de opdracht van de geallieerden om de rust te bewaren. Tegen ons zeiden de bewakers: blijf maar in de gevangenis. We kregen wel wat meer te eten. De gevangenisdeuren gingen pas op 27 augustus open en toen konden we de gevangenis verlaten. Eerst ben ik een paar nachten opgevangen bij de familie van een medegevangene en daarna heb ik een trein gepakt naar Bandung. Zonder geld, maar ik dacht: we zien wel. Toen zijn we heel langzaam naar Bandung gereden. Later hoorde ik dat die Bersiap-benden treinen dwongen te stoppen en iedereen die niet Indonesisch was eruit gehaald hebben en ter plekke hebben afgeslacht. Misschien hadden ze me ook niet opgemerkt, hoor. Ik woog nog maar 41 kilo ofzo, vel over been. Thuis zei mijn moeder: 'Ben jij dat?' EINDE CITAAT

Trudy Hommes-Wardenier, dochter van de assistent-resident van Borneo, die opgesloten was in het kamp Banjoebiroe II zei CITAAT: "Na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 heb ik pas gehoord wat er met [mijn vader] was gebeurd. In Banjoebiroe zaten uiteindelijk drieduizend vrouwen en kinderen. Dat was een verschrikkelijke plek en is nog altijd een litteken. En daar zaten we na de bevrijding nog omdat het gevaarlijk was buiten het kamp. Ik was voortdurend eigenlijk een soort ziekenverzorger. Mijn moeder kampte door vitaminetekort met beriberi. Ze was voor de oorlog een grote vrouw geweest, maar daar was bijna niets van over. Ik sjouwde rond door het kamp na de bevrijding en ging kijken bij het hek aan de ingang van het kamp. Daar hing een groot mededelingenbord. Elke dag kwamen daar ook namen van slachtoffers, en daar las ik dat mijn vader was gefusilleerd. Dat lees je dan in augustus 1945. Dat moest ik aan mijn moeder vertellen. En ik weet nog dat mijn moeder helemaal niets zei." EINDE CITAAT

De beelden van uitzinnige vreugde die we kennen van de bevrijding in Nederland, waren er niet in Nederlands-Indië, er waren ook geen geallieerde bevrijders. De Japanners werden vervangen door een nieuw gevaar, voor de koloniale bovenklasse maar ook voor veel Indonesiërs. Op 15 augustus hield de geschiedenis niet op. Indonesië proclameerde twee dagen later zijn onafhankelijkheid en Nederland accepteerde dat niet. Dit resulteerde, het is bekend, in nog eens vijf jaar oorlog, nu tussen Nederland en Indonesië.

En daarmee kom ik op het tweede deel van mijn verhaal, over de betekenis van deze herdenking. Vorig jaar sprak hier oud-KITLV-directeur Gert Oostindie naar aanleiding van de resultaten van het grote onderzoek naar “structureel extreem geweld” door Nederland toegepast tijdens die oorlog, dat de afgelopen jaren werd uitgevoerd door NIOD, KITLV en NIMH. En nu kunnen we zien dat mede door dit onderzoek een aantal dingen in beweging is gezet, ook in het denken over de Indonesiëoorlog en in het herdenken van 15 augustus.

De Koning heeft al tijdens een staatsbezoek aan Jakarta op 10 maart 2020 excuses aangeboden voor “excessive violence on the part of the Dutch” tijdens die koloniale oorlog. En voormalig premier Mark Rutte heeft namens het kabinet in februari 2022, bij de presentatie van het grootscheepse onderzoek, de verantwoordelijkheid voor het geweld gelegd bij de politieke en militaire Nederlandse top en excuses gemaakt aan Indonesië en iedereen in Nederland last heeft gehad van dat extreme geweld. Nederland erkent nu bovendien ook dat “de strijdkrachten als instituut” zich schuldig hebben gemaakt aan dat geweld. En dat is een hele stap.

De minister-president zelf zei dit ook in de eerste kabinetsreactie op het onderzoek: “Laat [...] dit onderzoek niet het eindpunt zijn in de discussie over ons koloniale verleden, maar een volgende stap in de gezamenlijke verwerking.”

Herdenken van bijzondere data in de geschiedenis zoals 15 augustus gaat in fasen die, zo lijkt het, ook gekoppeld zijn aan het aantreden van nieuwe generaties, mensen die niet langer zelf onderdeel zijn geweest van de geschiedenis waardoor het collectief proces van verwerking nieuwe vormen kan aannemen.

Herdenken gaat meer richting rethinking, iets in de zin van heroverwegen. Eerst komt vooral het verdriet om verloren mensenlevens. Rouw.

Later wordt er uitgezoomd, van gesneuvelde militairen, krijgsgevangenen die bezweken en Nederlanders die omkwamen in burgerkampen. Er komt ook aandacht voor degenen die buiten de kampen bleven, en bijvoorbeeld voor vrouwen die gedwongen werden om te werken in Japanse soldatenbordelen. En nog wijder gaat de lens naar het lot van de peranakan Chinezen, de Menadonezen en Molukkers die doelwit waren van redeloos geweld van pemuda tijdens de Bersiap.

Dan komt er oog voor alle Nederlandse onderdanen, bijvoorbeeld voor de 2,5 miljoen Indonesiërs, die op Java omkwamen van de honger.

En uiteindelijk draait de lens om en zien we ook de zeker honderdduizend Indonesiërs die met extreem geweld van Nederlandse zijde werden omgebracht.

Daarvoor hebben Koning en premier terecht excuses aangeboden. En dat gebaar kan ook gezien worden als onderdeel van verwerking – als die actieve vorm van her-denken.

nationale herdenking
15 augustus 1945

Het debat op 14 juni vorig jaar in de Tweede Kamer over het eindrapport Over de grens, met de conclusies van het grote historische onderzoek, past daar ook in. Tijdens het debat bleek dat de volksvertegenwoordiging zich in grote lijnen kon vinden in die conclusies.

Relevant voor de relaties tussen Nederland en Indonesië was tijdens het Kamerdebat de discussie over de vraag of “extreem geweld” niet eigenlijk een eufemisme is voor “oorlogsmisdrijven”. Daarbij bleek dat het kabinet de term “oorlogsmisdrijf” voor door de Nederlandse strijdkrachten gepleegde excessieve geweld afwijst. Want, kort gezegd, die term impliceert volgens het kabinet dat Nederland in oorlog zou zijn geweest met een ander land. Het kabinet houdt echter na tachtig jaar en ondanks alle excuses, vast aan de gedachte dat de oorlog tegen de Republiek Indonesië een binnenlandse kwestie was.

Hiermee hangt samen de manier waarop de Nederlandse staat dienstweigeraars en bevelweigeraars heeft behandeld. Afgelopen mei rehabiliteerde de demissionaire minister van Defensie eindelijk drie soldaten, postuum, aan wie destijds wegens het weigeren van een bevel om een dorp gedeeltelijk plat te branden zware gevangenisstraffen werden opgelegd. Dit eerherstel is een logische consequentie die volgt op het aanbieden van excuses. En het is weliswaar een symbolische, maar geen geringe kwestie: er hebben destijds vierduizend dienstplichtigen wegens gewetensbezwaren geweigerd om te gaan. En de staat heeft zich altijd verzet tegen rehabilitatie.

In de kabinetsreactie van 14 december 2022 bleek dat de regering een nieuwe stap had gezet in het her-denken. Er kwam een “rehabilitatie-regeling” die het onder voorwaarden mogelijk maakt om betreffende militairen eerherstel te verlenen. En dat is dus met succes gebeurd in het geval van de drie militairen die het bevel weigerden om een desa in brand te steken.

Inzake de rehabilitatie van dienstweigeraars kan ik nieuws melden: enige dagen voordat het kabinet-Rutte IV ophield te bestaan, op 28 juni, bood de demissionaire minister van Defensie Eelco van der Waals excuses aan voor de “hardvochtige behandeling” van zijn vader Koos van der Waals. Die weigerde in 1946 om principiële redenen te vechten tegen de Indonesiërs en werd daarom drie jaar opgesloten. In het dagboek dat Koos van der Waals in gevangenschap bijhield, dichtte hij: CITAAT

“Wij kennen geen scheiding naar rassen.

Wij kennen geen meester en knecht.

Wij zijn ook zélf nog geketend.

Wij kennen één doel: mensenrecht.” EINDE CITAAT

Gezien de voorgeschiedenis van jarenlange weigering om op verzoeken van nabestaanden om rehabilitatie in te gaan, is ook dit excuus van de minister een betekenisvol stapje, maar mogelijk een precedent.

nationale herdenking
15 augustus 1945

En dat brengt mij op een aantal afsluitende opmerkingen. Volgend jaar is het tachtig jaar geleden dat er een eind kwam aan de Tweede Wereldoorlog. Het is ook tachtig jaar geleden dat de Republiek Indonesië werd geproclameerd waarna de Indonesië-oorlog uitbrak. De generaties die onderdeel van die geschiedenis waren, zijn inmiddels bijna verdwenen. Toch is die geschiedenis springlevend: niet alleen voor de twee miljoen Nederlanders die een band voelen met dat koloniale verleden. Voor álle Nederlanders, ook in de toekomst, is het belangrijk om het verleden te kennen. Om het verleden onder ogen te komen, moeten de feiten worden vastgesteld. Het onderzoek door NIOD, KITLV en NIMH heeft dat gedaan en daarmee een impuls gegeven aan het opnieuw overdenken, het her-denken. Dat wil zeggen, zoeken naar mogelijkheden om datgene wat destijds verkeerd is gegaan onder ogen te komen. Ik heb gesproken over de stappen die daarbij zijn gezet: onderzoeken en erkennen van gemaakte fouten, aanbieden van excuses en proberen het onrecht te repareren.

De Nederlandse staat heeft een aantal van die stappen gezet, en dat maakt volgende stappen dan ook logisch. Als vervolg op de excuses van de Koning en de premier valt te denken aan het intrekken door de Koning van verleende onderscheidingen aan militairen die zich, na verificatieonderzoek door het NIMH, in Indonesië schuldig blijken te hebben gemaakt aan het plegen van oorlogsmisdaden. Niet als straf, maar juist om inflatie van die militaire onderscheidingen te voorkomen.

Vervolgens: belangrijk voor het herstel van de relaties tussen Nederland en Indonesië zal zijn de juridische erkenning door Nederland van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945. Morele erkenning of toegeven dat je aan “de verkeerde kant van de geschiedenis hebt gestaan”, zoals minister Ben Bot deed in 2005, is alleen retorisch interessant. Tot slot wil ik het als kleinzoon van een koloniaal ambtenaar en zoon van een militair die “aan de verkeerde kant van de geschiedenis” stond persoonlijk maken. Na alle politieke en staatkundige abstracties in mijn betoog blijft staan, dat het herdenken van 15 augustus 1945 pas betekenis krijgt door het blijven vertellen van de verhalen van mensen, de mensen die erbij waren. Door persoonlijke verhalen verdwijnt de historische afstand en wordt herdenken ook herbeleven. Dat kan pijnlijk zijn, maar het is noodzakelijk om de herinnering levend te houden. Al was het maar uit respect voor al degenen die slachtoffer werden van de geschiedenis.

Ik heb gezegd.